

NUTQIY – ME'YORIY KONSTRUKTIVNING MUQOBILI.

Ashurova Shaxzoda Shavkatovna
Qarshi davlat texnika universiteti
Xorijiy tillar kafedrasasi assistenti
Email: shoxruz1312@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada ta'lim va kommunikatsiyada nutqiy me'yoriy konstruktivlarning alternativlari ko'rib chiqiladi. Nutq me'yorlariga ijtimoiy va kognitiv omillarning ta'siri, ta'lim va kasbiy faoliyatda ularning o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, chet tili o'qituvchilarining kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi roli va nutq me'yorlarini turli kontekstlarga moslashtirish bo'yicha metodik strategiyalar o'rganiladi. Muqobil yondashuvlarning nutqiy muloqot samaradorligiga ta'siri ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: eksplikatsiya, tabiiy fenomen, manevr, implikatsiya, oqilona, referentsiya, nominativ.

АЛЬТЕРНАТИВА - РЕЧЕВОМУ НОРМАТИВНОМУ КОНСТРУКТУ

Аннотация: В статье рассматриваются альтернативы речевым нормативным конструктам в образовании и коммуникации. Анализируется влияние социальных и когнитивных факторов на речевые нормы в обучении и профессиональной деятельности, с акцентом на роль преподавателей иностранного языка в формировании коммуникативной компетенции. Также рассматриваются методические стратегии адаптации речевых норм к различным контекстам и влияние альтернативных подходов на эффективность коммуникации.

Ключевые слова: экспликация, природный феномен, манёвр, импликация, рациональный / разумный, референция, номинатив.

ALTERNATIVE TO THE SPEECH NORMATIVE CONSTRUCT

Abstract: This article explores alternatives to speech normative constructs in education and communication. It examines social and cognitive influences on speech norms in learning and professional settings, emphasizing the role of foreign language teachers in shaping communicative competence. The study also considers methodological strategies for adapting speech norms to different contexts and the potential impact of alternative approaches on communication effectiveness.

Key words: explication, natural phenomenon, maneuver, implication, rational / reasonable, reference, nominative.

Kirish. Zamonaviy xorijiy tillarini o‘qitish metodikalari nutq kompetensiyasini shakllantirishga turli yondashuvlarni taklif qiladi. An’anaviy normativ konstruksiyalar bilan bir qatorda, individual o‘quvchilarning xususiyatlari va kommunikativ ehtiyojlariga moslashtirilgan alternativ metodlar keng tarqalmoqda.

Nutqiy - me’yoriy konstruktning muqobili. Nutqiy-me’yoriy konstrukt – bu pedagog va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi muloqotda me’yoriy nutq andozalariga asoslangan konstruktiv muloqotni ta’minlovchi modeldir. Muqobil yondashuvlar: 1. Interaktiv muloqot modeli – pedagog va ta’lim oluvchi o‘rtasida o‘zaro teng huquqli, ochiq va hamkorlikka asoslangan muloqotni rivojlantirish. 2. Diskursiv yondashuv – pedagogning muloqot jarayonida o‘zining pozitsiyasini ifodalashi, lekin ta’lim oluvchining fikrini ham e’tiborga olishi. 3. Psixolingvistik model – ta’lim oluvchining ruhiy va til qobiliyatlarini hisobga olgan holda, uning nutqiy rivojlanishiga yo‘naltirilgan kommunikativ jarayon. Asosiy farqlar shundaki, muqobil konstruktlar pedagog va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi nutqiy jarayonga moslashuvchanlik, interfaol muloqot va individual yondashuv kiritadi.

Metodikalar tarixi Pedagogika nazariyasi va tarixi hamda metodikasida vaqti-vaqti bilan o‘rganish jarayoni “inson tabiati”ga olib borilgan. Ijtimoiy holatni shaxsga solishtirilganda ijtimoiy qonuniyatlar tabiiy bilan tenglashtiriladi. Natijada, ijtimoiy aloqa jarayonlarida bunday yondashuv bilan terminal shaxsi o‘z ongini o‘zining “tabiiy fenomen”ga birlashtirishga va potensial oldindan aytib bo‘lmaydigan (sof tabiiy) xatti-harakatlar manevrini boshqarishga majbur bo‘ldi. . Giperbolik jihatdan, bu terminal shaxsning “nimadir bo‘lmasaydi” tamoyili bo‘yicha xatti-harakatlarini eslatadi, chunki “hamma narsa bo‘lishi mumkin”. Tafakkurning bunday depressiv stereotiplarini hisobga olgan holda, inson qanchalik o‘z-o‘zini izohlashi (anglashi) mumkinligini tasavvur qilish qiyin. Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog-shaxsining ijtimoiy nutq faoliyatini va ta’lim oluvchining shaxsini o‘rganish kommunikativ sheriklarning munosabatlarini “yuzada ko‘rish” imkonini beradi. Shu bilan birga, “yuzada ko‘rish” kuzatuvchiga muloqoti eksplikatsiyasi bilan, hodisaning hozirgi vaqtida terminaldan kutilgan narsalar nominatsiyasi ishlashga imkon beradi. Agar nutqni taqdim etuvchi kontekstida eksplikatsiya (tushuntirish) mavjud bo‘lmasa, maqsad referentsiyasi (havolasi) implikatsiya qilingan bo‘lsa, unda nutqni qabul qiluvchi undan aslida nutqni taqdim etuvchi nimani kutayotganini “anglamaslik” huquqiga ega.

Mavhum vaziyatlar: 1-misol. Pedagog: Bu jumlaning o‘zbek tiliga yaxshiroq tarjima qilish mumkin. Ta’lim oluvchi: Qanday tarjima qilish kerak? Pedagog: Bilasan-ku, harakat qilib ko‘r... Ushbu misoldan ko‘rinib turibdiki, muloqotning o‘qitish maqsadini eksplikatsiya qilish (tushuntirish) xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning shaxsi tomonidan amalga oshirilmaydi. Masalan, ta’lim oluvchi o‘qituvchining implikatsiyasini tushunishi va uning ta’lim oluvchi bilan “xushmuomala” muloqot qilish istagini tushunishi kutiladi, unga “odobli

bo‘lish” va nutq harakatlarini pedagog xohlagan tarzda bajarish majburiyatini yuklamasligini tushunadi. Nutq harakatlarining izchilligi kommunikativ vazifani aniq eksplikatsiya qilish (tushuntirish) orqali kiritilsa, yanada oqilona (mantiqiy) bo‘ladi. Nutq muloqotini implikatsiya qilish rejimiga o‘tkazish terminallarning qo‘shma tajribasida, ularning to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘zaro aloqalarida referentlar nominatsiyasi yo‘qligi sababli u yoki bu terminal tomonidan aloqa maqsadini noto‘g‘ri tushunishga olib kelishi mumkin.

Fikrlash subyektining nutq ijtimoiy aloqasi muqobilining parametrlari:

- Nutq ko‘magi ta’lim oluvchilar bilan kommunikatsiyada ijtimoiy voqelikning va ijtimoiy empatiyaning “monitori” sifatida;
- O‘rgatuvchi terminali nutqida konstruktiv ijtimoiy pozitsiyaning eksplikatsiyasi;
- Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog-shaxsining ijtimoiy nutq faoliyatining “institutsional xarakteri” (V. Xarcheva, 1997);
- Nutqiy muloqotning kelishilgan qoidalariga rioya qilishga tayyorgarlik;
- Nutqiy bog‘lanish jarayonlarining pedagogik-psixologik mohiyati bilan solishtirganda xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning ijtimoiy mohiyat ustuvorligini anglash.

Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog-shaxsining ijtimoiy nutq faoliyati nutq subyektining ta’lim oluvchi bilan ijtimoiy muloqotda nutq xatti-harakatlarining institutsional ravishda belgilangan tartibini amalga oshirishga tayyorligi bilan belgilanadi. (Brown H.D.2007)

Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog-shaxsining ijtimoiy nutq faoliyati algoritmiga terminalning quyidagi nutq harakatlarini kiritamiz:

1. Xorijiy til darslarida konstruktiv referentsiyalar (ma’lumotnomalar) va talaba shaxsining nominatsiyasidan foydalanish;
2. Xorijiy til darslarida ta’lim oluvchi shaxsining konstruktiv referentsiyalar va nominatsiyalarining muhimligini tasdiqlash;
3. Aloqa tizimlarining ishlashini ta’minlash uchun xorijiy til darslarida muloqotning faqat nutq bosqichlari sifatidagi depressiv referentsiyalar va ta’lim oluvchi shaxsining nominatsiyasini tasdiqlash. Ta’lim oluvchi nutqida o‘zbek yoki ingliz tillarida bunday mulohazalarni xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning tasdiqlashi (“Men tayyor emasman”, “Men bajara olmayman”, “Men bu matnni o‘qiy olmayman deb aytdim-ku”) darsning voqealarga boy jarayoniga kommunikativ nuqtai nazardan muhim hisoblanadi. Ta’lim oluvchining shaxsiyati uning boshqa insonlar bilan muloqot qilish jarayonida shakllanadi. Ta’lim oluvchining muloqotga kirishi yoki kirmasligining haqiqiyliigi xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog tomonidan tasdiqlanishi kerak. Bu aloqa tizimlarini o‘rnatish va ularning ishlashini ta’minlaydigan juda muhim nutq harakati hisoblanadi (“OK”, “Tushundim”). Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning shaxsini yuqorida ko‘rsatilgan holatlarda o‘rinli tasdiqlash quyidagicha bo‘lishi mumkin: “Tushundim”, “Ko‘rdim” va shu kabilar. Do‘stona munosabat bu holatda ta’lim oluvchining kommunikativ holatini tasdiqlashdan boshqa hech qanday qo‘shimcha ahamiyatga ega bo‘lmasligi mumkin. Ta’lim oluvchi nutqida muhim ahamiyatga ega bo‘lgan depressiv referentsiyalar va nominatsiyalarga e’tibor bermaslik (“Men bu matnni o‘qiy olmayman

dedim”) xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog-shaxsining o‘quv jarayonidan tashqarida gapiradigan narsalar bilan emas, balki terminal bilan hurmat ko‘rsatish orqali muloqot qilish qobiliyatini anglatadi. Bu xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning ijtimoiy yo‘naltirilgan professional nutqiy-me’yoriy konstrukti hisoblanadi. (Brown H.D.2007)

Tahlillar va Natijalar .Qashqadaryo viloyati xalq ta’limi xodimlarini malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash markazida xorijiy tilni o‘qitadigan pedagoglar bilan tashkil etilgan davra stolida ko‘pincha quyidagi muammolar ko‘tariladi: • O‘qituvchilar o‘z ishiga juda jiddiy munosabatda bo‘lishlari; • Ishni ijtimoiy rol faoliyati sifatida qabul qilmasliklari; • Boshqa ijtimoiy holatlarga befarq bo‘lishlari, ya’ni tushunmovchiliklar, qadrsizlanish va hokazolarga e’tibor bermasliklari. Natijada, pedagog aloqaning uzluksiz kognitiv-verbal davomiyligini idrok etish subyekti sifatida o‘zini ko‘radi. Boshqa terminalar bilan (shaxsiy, ijtimoiy yoki ma’naviy munosabatlarda) to‘plangan “tushkunlik majmuasi” esa xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog-shaxsining nutq aloqasi ekstrovert potensialining susayishiga olib keladi. Bunday holatda: • Shaxs kasbiy sohadagi ijtimoiy muloqotda depressiv va tushkunlikka olib keluvchi nutqlarni gapira boshlaydi; • Konstruktiv diskursni modellash jarayonida yoki boshqa terminal tomonidan nutqning kognitiv-emotsional rad etilishiga duch kelganda, pedagog o‘quvchi bilan muloqotni kechiktiradi yoki to‘xtatadi. Bu esa hissiy beqarorlik tufayli aloqaning to‘liq yo‘qolishiga sabab bo‘lishi mumkin. Natijada, pedagogning shaxsiyati kasbiy faoliyatga nisbatan introvertlashib boradi va uni ijtimoiy rollardan biri sifatida qabul qila olmaydi. Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning shaxsiyati va ijtimoiylashtirish jarayoni. Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog ta’lim oluvchini nutq faoliyati orqali ijtimoiylashtiradi. Ta’lim oluvchini ijtimoiylashtirishi mumkin bo‘lgan har qanday usullar (harakat, his-tuyg‘u, pedagogning fikri) referent va nominativ tusga ega. (Krasnov A.V,2018) Bu shuni anglatadiki, xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog istalgan referent til orqali o‘z fikrini yetkazishi mumkin. Shunday qilib, pedagog ijtimoiy muloqot davomida—konstruktiv, samarasiz yoki destruktiv hodisalarni yuzaga keltirish istagiga qarab nimani nazarda tutishini o‘zi belgilaydi. Bunday holatda biz xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog faqat nutq ijtimoiy-kommunikatsiyasining real davomiyligi doirasida amalga oshira oladigan hipotetik natija refleksiylari (xulosalari) haqida gapirishimiz mumkin. Nutq va jamiyat: lingvistik burilish Uchinchi ming yillikning boshida insonning ikkinchi signal tizimi (til va nutq) ijtimoiy mavqega ega bo‘lishi lozim. (V. Kanke, 1998: 240) jamiyatni tushunish konsepsiyasini ko‘rib chiqib, XX asr falsafasidagi "lingvistik burilish" tushunchasini ilgari surgan. “G‘oya shundan iboratki, agar til insonning asosiy farqlovchi xususiyati bo‘lsa, u jamiyatning qiyofasini ham belgilaydi. Nutq aloqasi qoidalari, tanqidiy nuqtai nazardan ko‘rib chiqilib, nutq ishtirokchilari o‘rtasida kelishuvga erishilgandan so‘ng, o‘zaro harakat qoidalari sifatida qabul qilinadi. Diskurs—jamoaviy qoidalarni ishlab chiqish uchun birgalikda amalga oshiriladigan, bahs-munozaraga asoslangan jarayondir. Jamiyat esa kommunikativ va dis-kursiv bir butun sifatida harakat qiladi, bu esa faqat ochiqlik va demokratiya g‘alaba qozongan joydagina amalga oshishi mumkin.” (V. Kanke, 1998: 240) Ta’lim oluvchi va ta’lim beruvchining nutqining ijtimoiy parametrlari qanday shakllanadi? Nutqning ijtimoiy

parametrlari muloqotning ideal manzarasi, konstruktiv natija haqidagi tasavvurlar va aqliy xulosalar asosida shakllanadi. Ushbu jarayonni murakkablashtiradigan muammolar quyidagi qoidalarda ifodalanishi mumkin: 1. Fikr yurituvchi subyekt (ta’lim oluvchi yoki pedagog) ijobiy muloqot diskursini qurishni zarur deb hisoblamasligi mumkin. Chunki u buni o‘ziga bog‘liq deb bilmaydi yoki shunchaki bunday qilishni istamaydi.

2. Fikr yurituvchi subyekt ijobiy nutqiy obrazni shakllantirsa ham, samarali kommunikativ nutq vazifasini bajara olmasligi mumkin. Sababi: • Boshqa muloqot ishtirokchilari nutqida depressant elementlar mavjud bo‘lishi; • Nutqiy jarayonda uning psixofiziologik holati inobatga olinmasligi; • U konstruktiv muloqotga kirishish uchun axloqiy huquqqa ega emas deb hisoblashi. Pedagogning roli va kommunikativ muloqotning uzviyligi. Pedagog ushbu to‘siqlarni yengib o‘tishi lozim, chunki bu ta’lim oluvchining nutqiy harakatlarini ijtimoiy xarakter kasb etishiga yordam beradi. Muloqotning o‘zaro kelishuvga intilishi—ikki tomonlama jarayon. (Ellis R , 2008) Muloqotning uzilishi yoki kechikishi esa aloqa tizimidagi uzilishlarga olib keladi, ya’ni, bu tizimda shakllangan ma’nolarni ta’lim oluvchiga yetkazish imkoni yo‘qoladi. Ta’lim texnologiyasining asosiy prinsipi – xorijiy tilni o‘qituvchi pedagog tomonidan ta’lim oluvchilar bilan muloqot tizimida har qanday nutq harakatining izchilligini ta’minlashdan iborat. Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog ob’ektning real voqelikdagi qiyofasini aks ettiruvchi sub’ektiv manba ekanligi haqidagi bilimlardan amaliy foydalanishi - kasbiy faoliyat sohasida tahsil oluvchilar bilan nutq muloqotni qurish jarayonlarida juda samarali bo‘lishi mumkin.

Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogga ta’lim oluvchilarning ijtimoiy nutq so‘roqlarini ko‘ra olish istiqbolining ko‘zga tashlanmasligi, shuningdek, pedagoglarning ta’lim oluvchilar nutqidagi xatolarni odatiy qabul qilmasliklari tufayli yuzaga keladi. Har qanday vaqtda va har qanday vaziyatda xatoni tuzatish istagi xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogga yengib bo‘lmas istak ko‘rinishida bo‘lib, buni ko‘plab pedagoglarning o‘zlari fahmlaydilar, ammo “pedagogning xatti-harakati” stereotipi tufayli ularni yengib o‘ta olmaydilar. Shu bilan birga, xorijiy tilda nutqning adekvatligi va qulayligi uning aynan ijtimoiy shartlanishi bilan belgilanadi.

Nutq aksiologik muloqotning analogi. Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagog uchun qadriyatlar tizimi ta’lim oluvchilar terminali bilan ta’lim-tarbiya o‘zaro ta’sirini xulosalash jarayonlari va ushbu faoliyatni boshqarish jarayonlari orqali shakllanadi. Kasbiy xulosalar va boshqarish, qoida ga ko‘ra, pedagogning ijtimoiy va shaxsiy hayotidagi qadriyatlarga yo‘naltirilgan in’ikoslarning cheksiz oqimi bilan bog‘liq. Xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning kasbiy konteksti, agar nutq aktlari subyekti o‘zining avtoritar qiymat ma’nolari bilan muloqot tizimlarini ortiqcha yuklamasdan, xorijiy til darslarida muloqot ishtirokchilarining aksiologik ustuvorliklarini farqlay oladigan bo‘lsa, yuqori darajada tashkil etilgan deb hisoblash mumkin.

Muloqot tizimlaridagi terminallarning qadriyatlarga yo‘naltirilganligi har bir ishtirokchi o‘z mavjudligining shaxsiy, ijtimoiy yoki ma’naviy sohalarida o‘zi uchun ahamiyatli bo‘lgan o‘z obraz-namunasini yoki modelini qurishida namoyon bo‘ladi. Fikrlash subyektining aksiologik referensiyasining erkin komponenti – xorijiy til darslarida muloqotning

kommunikativ maqsadiga bo‘ysunishi yoki bo‘ysunmasligi mumkin bo‘lgan har bir terminal uchun fikrlashning me‘yoriy elementining yangrashidir. Kommunikativ vazifaga bo‘ysungan taqdirda, xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogning shaxsi ta‘lim oluvchi terminalida xorijiy tilni o‘rganish jarayoni samarali bo‘lishida o‘zi uchun aksiologik ahamiyatga ega bo‘lgan o‘zining ijtimoiy-madaniy manbalaridan foydalanishi yoki foydalanmasligi mumkin. ((Brown H.D.2007))Bu ko‘nikma ta‘lim beruvchiga ta‘lim oluvchining o‘quv jarayonidan qoniqishi va ta‘lim-tarbiya muloqoti diskursiga konstruktlar kiritishda ushbu mo‘ljallardan foydalanish huquqini anglashini nazarda tutadi.Ta‘lim oluvchilarning adisiplinar xatti-harakatlari dalillari bilan murakkablashgan kommunikativ vazifaga bo‘ysunmaganlik holatlarida, xorijiy tilni o‘qitadigan pedagogni ta‘lim oluvchilarga “ta’sir”ining hozirgi aksiologik o‘lchovini (darajasini) “anglashini” hisobga olib, kompulsif (majburiy) yoki erinmasdan ijtimoiy-madaniy qadriyatlar g‘oyasi haqidagi tasavvurni amalga oshiradi. Bunday holda, “to‘g‘ri” qadriyatlarning tavsifi ta‘lim oluvchilar terminali tomonidan umumlashtirilgan axloqning alohida holati, ular o‘zlarini qanday idrok etishlari kerakligi haqidagi obraz-namuna, “tashqaridan” yechim sifatida talqin qilinishi mumkin. Terminallarning muloqot tizimlaridagi qadriyatlarga yo‘naltirilgan ma’nolari aynan vaqt aspektida qadrsizlanishi mumkin, sababi ular ikkala terminal (ta‘lim beruvchi va ta‘lim oluvchi) tomonidan ishlatilmaydi, ulardan biri tomonidan majburlansa va xorijiy til darsida boshqasi tomonidan qabul qilinmaydi.

Xulosa va takliflar Xorijiy tillarini o‘qitishda alternativ metodlar ta‘lim oluvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olishga imkon berib, o‘qish jarayonini samaraliroq va motivatsionroq qiladi. An'anaviy yondashuvlardan farqli o'laroq, ular tilni tabiiy muhitda o'zlashtirishga ko'proq e'tibor qaratadi, tanqidiy fikrlash va muloqot moslashuvchanligini rivojlantiradi. Metodiklarning moslashuvchanligi va zamonaviy texnologiyalarni integratsiyalash yangi nutq kompetensiyalarini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar ochmoqda (Krashen S,1982). Xorijiy tillarini o‘qitishning kelajagi an'anaviy yondashuvlar, innovatsion texnologiyalar va individualizatsiyalangan ta‘lim kombinatsiyasi bilan bog‘liq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Kanke, V.A. **Philosophia: cursus historicus et systematicus : manuale / V.A. Kanke. – Editio secunda, revisa et aucta. – Moscua: Logos, 1998. – 352 folia. – ISBN 5-88439-123-4.**
2. Krasnov A.V. Zamonaviy chet tillarini o‘qitish metodikalari. – Sankt-Peterburg: Fan, 2018.
3. Brown H.D. *Teaching by Principles: An Interactive Approach to Language Pedagogy.* Author, H. Douglas Brown. Edition, 3. Publisher, Pearson Education, 2007
4. Kharchyeva, V.G. *Osnovy sotsiologii : uchebnik dlya srednikh spetsial'nykh uchebnykh zavedenii / V.G. Kharchyeva. – Moskva : Logos, 1997. – 304 s. – ISBN 5-88439-073-4.*education, 2014.
5. Ellis R. *Understanding Second Language Acquisition.* – Oxford University Press, 2008.
6. Krashen S. *Principles and Practice in Second Language Acquisition.* – Pergamon, 1982.